

ƏDƏBİ İRS
ЛИТЕРАТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
LITERARY HERITAGE

ALMAZ ÜLVİ BİNNƏTOVA (Azərbaycan)*

ƏLİŞİR NƏVAİ ƏDƏBİ ŞƏXSİYYƏTİ VƏ YARADICILIĞI

Xülasə

Dahi mütəfəkkir Əmir Əlişir Nəvai bu gün də ədəbiyyatda, ədəbiyyat tarixində, dilçilik, din, tarix, coğrafiya, fəlsəfə, ilahiyyat, təsəvvüf elmlərində yaşayır. O, lirik-romantik, realist-tarixi, ədəbi-bədii, fəlsəfi-irfani və elmi-nəzəri əhəmiyyətə malik ölməz əsərləri ilə dünya klassikləri sırasında özünəməxsus yer tutmuşdur. “Divani-Fani” əsərini çıxarmaq şərti ilə bütün əsərlərini – “Xəzainul-məani” – adlı ümumi başlıqda topladığı dörd Divanını, “Xəmsə”sini, 21 adda yazdığı elmi-filoloji və dini-təsəvvüfi əsərlərini türkcə yazmışdır. Bununla yanaşı, qeyd edək ki, Əlişir Nəvainin bütün əsərlərinin adı ərəb sözlərindən ibarətdir. Bu məsələni, islamın təsiri olaraq orta əsrlər Şərq-müsəlman ədəbiyyatı tarixində artıq ənənəvi hal kimi (“Divani-Fani”də daxil olmaqla) dəyərləndirə bilərik.

Böyük özbək şairi, dilçi, ədəbiyyatşünas, xəttat, bəstəkar, dövlət xadimi Əmir Əlişir Nəvai öz yaradıcılıq qüdrəti ilə tarixi bir səddi cəsarətlə aşaraq türk ədəbi dil inqilabçısı kimi ədəbiyyat tarixində yeni cığır açdı: türk ədəbi dilini bəşər ədəbiyyatında uca taxta çıxardı. Bütün əsərlərində ustad deyib baş əydiyi dahi Nizamının “Xəmsə”sinin təsiri ilə ilk dəfə türkcə “Xəmsə”sini yazdı. Fars dilinin şeir dili kimi hökmran olduğu bir vaxtda türkcə yazdığı “Xəmsə”dəki lirik duyğuları, əxlaqi-fəlsəfi görüşləri, əsrarəngiz eşq lövhələri ilə türk dilinin əzəmətini, gözəlliyini vurğuladı. Dahi sənətkar bütün yaradıcılığı boyunca 16-sı nəsr, 16-sı nəzmlə olmaqla 32 adda əsər yazmışdır.

Beləliklə, Nəvai irsinə sıralama baxışdan sonra onun bədii-ədəbi-elmi irsini dörd qrupda sistemləşdirə bilərik: 1. “Xəzainul-məani” divanı (bu əsərdə şairin dörd divanı cəmlənib); 2. “Xəmsə”si (yəni beş poeması); 3. “Divani-Fani” toplusunda cəmləşdirdiyi fars dilində yazdığı əsərləri; 4. “Elmi-filoloji, dini-təsəvvüfi və tarixi əsərləri (21 əsəri). Bu əsərlərdə ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik, ərəz elmi, təzkirə, tarix, islam ehkamları, təsəvvüf kimi məsələlər ətrafında mükəmməl tarixi elmi-nəzəri problemlərdən yazılmışdır. Eyni zamanda, Əlişir Nəvainin bütün əsərləri tərcümeyi-halı və şəxsiyyəti haqqında ilkin qaynaqdır və ya bu əsərlər memuar xarakteri daşıyır.

Açar sözlər: *Əlişir Nəvai, “Xəzainul-məani” divanı, türkcə “Xəmsə”, elmi-filoloji və dini-təsəvvüf əsərləri, klassik özbək ədəbiyyatı, ümumtürk ədəbiyyatı*

* AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan ədəbi əlaqələri” şöbəsinin müdiri, Prof.Dr. E-mail:almazulvi1960@mail.ru

Dahi mütəfəkkir Əmir Əlişir Nəvai bu gün də ədəbiyyatda, ədəbiyyat tarixində, dilçilik, din, tarix, coğrafiya, fəlsəfə, ilahiyyat, təsəvvüf elmlərində yaşayır. O, lirik-romantik, realist-tarixi, ədəbi-bədii, fəlsəfi-irfani və elmi-nəzəri əhəmiyyətə malik ölməz əsərləri ilə dünya klassikləri sırasında özünəməxsus yer tutmuşdur. “Divani-Fani” əsərini çıxmaq şərtilə bütün əsərlərini – “Xəzain ul-məani” – adlı ümumi başlıqda topladığı dörd Divanını, “Xəmsə”-sini, 21 adda yazdığı elmi-filoloji və dini-təsəvvüfi əsərlərini türkcə yazmışdır. Bununla yanaşı, qeyd edək ki, Əlişir Nəvainin bütün əsərlərinin adı ərəb sözlərindən ibarətdir. Bu məsələni, islamın təsiri olaraq orta əsrlər Şərqi-müsəlman ədəbiyyatı tarixində artıq ənənəvi hal kimi (“Divani-Fani”də daxil olmaqla) dəyərləndirə bilərik.

Əlişir Nəvai yaradıcılığa nə zaman başlamışdır? Kimin yaradıcılığı və ya hansı əsərin təsiri ilə bu yolda ciddi addımlar atmışdır. Tərcümeyi-halından da görüldüyü kimi şairlik istedadı genetik olaraq öz işini görmüşdür, ailə mühiti – şeir-sənət söhbətlərinin içində böyümək, onları dinləmək, müşahidə etmək təsirsiz ötməmişdir. Məsələn, “Məcalisun-nəfais” əsərində yazır: “İlk məclis, kübar kimsələr ilə əziz kişilərin xatırlanması mövzusunda ki, bu fağır (yəni Nəvai – A.Ü.) onların ömürlərinin sonuna yetişdi, amma qulluqları qarşılığında şərəflənmədi. O cümlədən onlardan biri – “Saliki-ətvar – Mir Qasım Ənvar, vəsirri mübarək olsun, həzrətləridir. O zamanlar 3 ilə 4 yaş arasında idim. Möhtərəm kişilər (atası ilə saray məmurları arasında olanda – A.Ü.) oxumağımı istəyirdilər, bəziləri də şeir oxumağıma heyrət edərdilər. Mir Qasım Ənvardan öyrəndiyim ilk nəzm budur (Навоий, 2011: 291) (*sətri tərcümə*):

*Dünyanı odlandıran,
geyimini parçalayan bir rindəm, aşiqəm
Sənin qəminin dövləti ilə
cahanın əndişəsindən qorxmuram* (Навоий, 2011: 291).

Beş-altı yaşlarında Fəridəddin Əttarın “Məntiqut-teyr” əsərini – dörd min səkkiz yüz otuz səkkiz beytlik əsəri başdan-başa əzbər bilib. Hətta belə əsərləri oxuyandan sonra daim özünə qapılan balaca Əlişirdən bu kitabları oxumasını qadağan edib və əlindən alıblar. Artıq gec idi, o, əlinə aldığı bütün əsərləri bir oxunuşda əzbərləyə bilmiş. Fitrətən fazil gənc Əlişir qəzəlləri ilə ad-san qazanır, məclislərdə qəzəlləri muğam üstə oxunmuş.

Əlişir Nəvainin “İlk Divan”ını – mahir xəttat, şairin əsərlərinə yaxından bələd olan Sultanəli Məşhədinin hazırladığı 434 şeirlər məcmusunu özündə cəmləyən divanını 1465-ci ildə tərtib etmişdir (akademik Əziz Kayumovun yazdığına görə isə bu tarix 1466-cı il kimi göstərilir) (Каюмов, 2011: 195). O zaman Əlişir Nəvai 24 yaşında idi. Bu yaşda “Divan” sahibi olmaq elə də asan deyildi. Bu “Divan”da qəzəlləri, rübailəri və iki müstəzadı var. “Nəvainin gənclik illərində yazdığı bu şeirlərdə onun qəlbində sevgi gücü, hərarəti, izzirab və ümidlər əks olunmuşdur” (Каюмов, 2011: 196).

Daha sonra, “Bədayəul-bidayə” (“Bədiiliyin ibtidası” və ya “Gözəlliklərin başlanğıcı”) adlı ikinci “Divan”ıdır. Bu “Divan”ına 1469-1476-cı illərdə yazdığı şeirlərini daxil edilmişdir. Bu divan Əlişir Nəvainin özü tərəfindən hazırladığı

mənbələrdə göstərilir. Hətta həmin divana Əlişir Nəvai özü “Ön söz” yazmışdır. “Ön söz”də şair əsərləri hansı tərtibatda təqdim etdiyini və məzmun qayəsi haqqında fikirlərini bildirmişdir. Divanda 777 qəzəl və bundan başqa müstəzad, müxəmməs, müsəddəs, tərçibənd, qitə, rübai, lüğəz, müəmma, tuyuq, fərd kimi şeir janrları da yer almışdır. Ümumilikdə, bu divanda cəmi 1046 şeir yer almışdır.

Təbii ki, vaxtilə bir divan tam tərtib olunub ilk xəttat əlindən çıxandan sonra onun nüsxələri çoxaldılıb yayılmışdır.

Əlişir Nəvainin sağlığında hazırlanan divanlardan biri indi də AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunub saxlanır. “Ğəraibus-siğər” (“Uşaqlığın qəribəlikləri”) adlı bu divan 1484-cü ildə (h.889) xəttat tərəfindən hazırlanmışdır. Medalyonlu, qəhvəyi meşin cildə tutulmuş əlyazması zərli ornamentlərlə bəzədilmiş, aralıq sərlövhələri zər və göy rənglə nəstəliq xətti ilə yazılmışdır. 189 vərəq həcmində olan divan 14x23 cm ölçüdədir. Əlyazmasının içərisində 612 qəzəl, 3 müstəzad, 2 müsəddəs, 5 müxəmməs, 3 ərcibənd, 5 qitə, 62 rübai, 62 müəmma, 10 tuyuq, 51 fərd, 43 qəzəl parçaları (bu parçalar belədir: 27 ədəd 2 beytli, 8 ədəd 3 beytlik, 3 ədəd 4 beytlik, 2 ədəd 5 beytlik, 2 ədəd 9 beytlik, 1 ədəd 11 beytlikdir) vardır. Əlyazma belə bir beytlə başlayır:

Eşraket min aksi şəmsi'l-kāsi envârü'l-cüdâ

Yar əksin meydə gör, dəp camdan çıxtı səda (Ülvi, 2020: 1).

Özbəkistan Respublikası Elmlər Akademiyası Əbu Reyhan Biruni adına Şərqişnaslıq İnstitutunda saxlanan 1486-cı ildə hazırlanmış divanı isə Əli Nur adlı xəttat tərəfindən hazırlanmışdır. Divanda hər qəzəldən sonra bir bənd öyüd-nəsihət yer alır. Bu qəzəllərin əsas mövzusu sevgi, sədaqət, təbiət gözəllikləri, qəlbə açılığın məftunluğu və s.-dir. Divanda, eyni zamanda, nəqşibəndliyə aid bəzi qaydalar poetik şəkildə yer almışdır: xəlvətliyi saxlamaq, vətəni gəzib dolaşmaq, hər addımda ətrafına nəzər salmaq, həmişə ürəyəyatımlı iş sahibi olmaq kimi lirik lövhələr (Ülvi, 2020: 30).

1476-1482-ci illərdə yazdığı 862 qəzəlini isə “Nəvadirul-nihayə” (“Sonun nadirlikləri”) adlı divanına toplanmışdır. Nəvaişünas Cənnət Nağıyeva “Nəvai Azərbaycanda” monoqrafiyasında bu divanı “çox az tapılan divan” adlandırmışdır. “Nəvadirun-nihayə” m.1632-ci (h.1042) ildə Yusif ibn Molla Məhəmməd adlı şəxsin xətti ilə, “Bədayəul-bidayə” divanının Bakı əlyazma nüsxəsi ilə bir cildə verilmişdir” (Nağıyeva, 2001: 30).

Şairin özünün hazırladığı dörd “Divan”ı əslində, lirik-fəlsəfi duyğularının, həyata gerçək baxışlarının məcmusudur. Lakin daim məsləhətləşdiyi, ustad qədər yaxın olan dahi Əbdürrəhman Cami ona bütün bu divanlarını bir başlıq altında toplayıb yenidən tərtibinə, mövzu və yazılma xronologiyasına görə sistemləşdirməyi məsləhət görür. Əlişir Nəvai ustadının sözünü dinləyərək bütün şeirlərini – indiyəcən tərtib etdiyi divanları da daxil olmaqla sistemləşdirib – “Xəzainul-məani” (“Mənalər xəzinəsi”) adlı bir divan yaratmışdır. “Əlişir Nəvainin öz nəzarəti altında 1492/1493-cü illərdə üzü köçürülmüş, çox zəngin tərtibatda yaradılmış “Xəmsə” əlyazmasını savadlı, Nəvainin əsərlərinə yaxından bələd olan Sultanəli Məşhədi köçürmüş, cildi isə mahir sənətkar, rəssam-cildçi Sultanəli Nərvənin əlindən

çıxmışdır. Əlyazmasının (1b) ağ üzərində poemaların adlarını düzəltmək məqsədilə naməlum şəxs tərəfindən qeydlər edilmişdir” (Nağıyeva, 2001: 14).

“Xəzainul-məani” adlı divanı qeyd etdiyimiz kimi, özlüyündə dörd qisimdən ibarətdir (bəzən bu divanı “Çahar divan” (“Dörd divan”) da adlandırırlar):

1. “Ğəraibus-siğər” (“Uşaqlığın qəribəlikləri”, 837 şeir);
2. “Nəvadiruş-şəbab” (“Gəncliyin nadirlikləri”, 759 şeir);
3. “Bədayəul-vəsət” (“Orta yaşın gözəllikləri”, 740 şeir);
4. “Fəvaidul-kibar” (“Böyükliyin faydaları”, 793 şeir).

Beləliklə, Əlişir Nəvainin poeziya dünyasının öyrənilməsində əsas mənbə olaraq “Xəzainul-məani” adında cəmləşdirdiyi divanı nəzərə alınır. Bu divan cəmi 3129 şeirdən ibarətdir (Ülvi, 2008: 14).

“Ğəraibus-siğər” (“Uşaqlığın qəribəlikləri”) divanında “Xəzainul-məani” ümumi toplusuna “Ön söz”ü (Навоий, 2011: 9-20) şair özü yazmışdır.

“Ğəraibus-siğər” divanına (Навоий, 2011: 9-714) yeddi-səkkiz yaşlarından ta iyirmi yaşına qədər yazdığı şeirləri daxil edilmişdir. Əlişir Nəvainin qeyd etdiyi kimi, bu şeirlərdə, ömrün fəsillərinin növbələri və həyat gülşənin qönçələrinin açılması əks olunmuşdur. Burada valideynlərinin vəfatından sonra ona hamilik edən Seyyid Həsən Ərdəşirə ithafən yazdığı lirik qəzəllər xüsusi yer tutur. “Ğəraibus-siğər”də 650 qəzəl, bir müstəzad, üç müxəmməs, bir müsəddəs, bir tər-cibənd, əlli qitə, 131 rübai var.

“Nəvadiruş-şəbab” (“Gəncliyin nadirlikləri”) adlı ikinci divanında (Навоий, 2011: 6-714) gənclik illərində – 20 yaşından ta otuz beş yaşına kimi yazdığı şeirləri toplanmışdı. Burada altı yüz əlli qəzəl, bir müstəzad, üç müxəmməs, bir müsəddəs, bir tər-cibənd, bir tər-kibənd, əlli qitə, əlli iki müəmma var. Buradakı şeirlərin mövzusunu əsasən eşq, aşiq-məşuq məhəbbəti, bəzən ümumiləşmiş şəkildə öyüd-nəsihət, bir sözlə, gəncliyin gözəllikləri təşkil edir.

“Bədayəul-vəsət” (“Orta yaşın gözəllikləri”) divanındakı (Навоий, 2011: 6-712) şeirlər, akademik Əziz Kayumovun təbirincə desək, “mövzu cəhətdən başqa divanlardan az fərqlənir. Burada da eşq, arifanə və həyata” (Каюмов, 2011: 213) baxış etüdləri əks olunmuşdur. Əlişir Nəvai orta yaş deyəndə otuz beşdən qırx beş yaşına kimi olan dövrü fəsillərin (insan ömrünün) xəzanı adlandırır. “Bədayəul-vəsət” divanında qəzəllərdən və müsəmmələrdən başqa, tər-cibənd, qəsidə, qitə, tuyuq, lüğəz olmaqla yeddi yüz qırx şeir toplanmışdır. Bu nümunələrdə insan və cəmiyyət həyatına aid öz baxışlarını qələmə almışdır.

“Xəzainul-məani” divanına daxil olan axırıncı “Fəvaidul-kibar” (“Böyükliyin faydaları”) adlı divanına (Навоий, 2011: 6-795) əsasən qəzəllər, müsəmmatlar yer almışdır, eyni zamanda, bir neçə tər-cibənd, tər-kibənd, qitə və müəmmalar da olmaqla cəmi yeddi yüz doxsan üç şeir vardır. Bu şeirlərdə nisbətən “yaşlı adamın ürəyindəki arzu-xəyalları, fikir və duyğuları” (Каюмов, 2011: 214), məişət qayğıları ifadə olunmuşdur. Qırx beşdən altmış yaşına kimi – yaşlılıq çağına doğru gədən insan ömrünə aiddir (Каюмов, 2011: 207).

Böyük özbək şairi, dilçi, ədəbiyyatşünas, xəttat, bəstəkar, dövlət xadimi Əmir Əlişir Nəvai öz yaradıcılıq qüdrəti ilə tarixi bir səddi cəsarətlə aşaraq türk

ədəbi dil inqilabçısı kimi ədəbiyyat tarixində yeni cığır açdı: türk ədəbi dilini bəşər ədəbiyyatında uca taxta çıxardı (Nəvai, 2009: 214). Bütün əsərlərində ustad deyib, baş əydiyi dahi Nizaminin “Xəmsə”sinin təsiri ilə ilk dəfə türkcə “Xəmsə”sini yazdı. Fars dilinin şeir dili kimi hökmran olduğu bir vaxtda türkcə yazdığı “Xəmsə”dəki lirik duyğuları, əxlaqi-fəlsəfi görüşləri, əsrarəngiz eşq lövhələri ilə türk dilinin əzəmətini, gözəlliyini vurğuladı.

Nəhəng ədəbiyyat meydanına bəxş etdiyi “Xəmsə”sində (1483-1485) topladığı “Heyrətul-əbrar” (“Möminlərin heyrəti”, 1483), “Fərhad və Şirin” (1484), “Leyli və Məcnun” (1484), “Səbai səyyar” (“Yeddi səyyar”, 1484) və “Səddi-İskəndər” (“İskəndər divarı” və ya “İskəndər səddi”, 1485) əsərləri əxlaqi-fəlsəfi dəyəri ilə beş əsrdən artıq zaman keçməsinə baxmayaraq, bu gün də – XXI əsrdə də aktualdır, sevilir, dünya dillərinə tərcümə olunur, nəşr edilir.

1483-cü ildə “Xəmsə” yazmağa başlayan qırx iki yaşlı Əlişir Nəvai 52.000 misralıq beş əsərini – dastanlar məcmusunu cəmi üç ilə tamamlayır. Özünün qeyd etdiyi kimi, “Xəmsə” kimi nəhəng bir işə başlamasında dostu Əbdürrəhman Caminin təsiri olmuşdur. Elə eyni ildə altmış doqquz yaşlı Cami də öz “Xəmsə”sinə başlayır. “Mühakimətül-lügəteyn” əsərində şair özü yazır ki, “Xəmsə”m başdan-ayağa Nizami Gəncəvinin “Beş xəzinə”sinə cavabdır, eyni zamanda: –

1. “*Heyrətul-əbrar*” (Навоий, 2011: 6-304) Nizaminin “Sirlər xəzinəsi”nə nəziredir – burada iman, İslam əxlaqı, ədalət, ikiüzlü dərvişlər, ədəb və tərbiyə, elm və ənbər qoxulu qələm, xeyirxah, doğru və mərd insanlar, cəhələt və təkəbbür, təbiət gözəlliyi (xüsusən bahar ayı və insan ömrünün fəsilələri), təsəvvüf kimi mövzular əhatə edilmişdir. Altmış üç bölmədən ibarət olan bu dastan iyirmi bir bölmə

2. müqəddimə, iyirmi məqalət və onların şərhli (və ya təsdiqi) mənasında iyirmi hekayət və üç bölmə isə Xatimədən ibarət olmaqla üç min doqquz yüz səksən səkkiz beytlik bir məsnəvidir.

3. “*Fərhad və Şirin*” (Навоий, 2011: 304-732) Əmir Xosrov Dəhləvinin “Şirin və Xosrov”una nəziredir. Şair qeyd edir ki, Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin”, Əmir Xosrov Dəhləvi “Şirin və Xosrov” kimi yazsalar da, o, öz əsərini “Fərhad və Şirin” adlandırır. Nəvaiyə görə hər iki klassik sənətkar Xosrovu mədh etsələr də, o əməkçi obraz Fərhadı (Fərhad - xalq mifologiyasında dağ işləri ustası, daşyonan mənasını anladır) əsas qəhrəman seçmişdir. Nəvaişünas Erqas Açılovun təbirincə desək, Əlişir Nəvai Fərhadın simasında təriqət (nəqşibəndlik) yolu ilə Haqqa yetişən aşiq salikin obrazını yaratmışdır. Əsərin mövzusu həm dünyəvi, həm də mistik mənə daşıyır və onlar bir-biri ilə sıx bağlıdır.

4. “*Leyli və Məcnun*” (Навоий, 2011: 6-273) Xoca Kirmaninin “Gövhənamə”sinə nəziredir. “Leyli və Məcnun” mövzusunda bir çox xalqlar say-sız-hesabsız (bəzi mənbələrdə 120-dən çoxdur) əsərlər yazılmışdır. Hətta bəzi mənbələrdə bu şəxslərin vaxtilə həyatda olduqları, bəzi mənbələrdə isə xəyali və ya xalq ədəbiyyatından götürülmüş obrazlar olduğu qeyd edilir. Əsərin əsas mövzusu eşq dastanıdır və əsərdə hadisələr iki istiqamətdə baş verir: həyati və mistik. Əlişir Nəvainin aşiq-məşuq qəhrəmanları – Leyli ilə Məcnun arasında Zeyd vasitəçilik

edir: sevgililərin məktublarını bir-birinə çatdırır. Nizami Gəncəvi də isə, bu işi xeyirxah bir şəxs yerinə yetirir.

5. “*Səbai səyyar*” (“Yeddi səyyah”) (Навоий, 2011: 275-640) Əşrəf Marağayinin “Yeddi mələy”inə nəzirədir. Beş min beytdən ibarət olan bu əsərini şair dörd aya yazıb tamamlamışdır. “Əgər arada bəzi narahatlıqlar olmasa idi, dörd həftəyə tamamlaya bilərdim”, – deyə şair qeyd etmişdir. Bu isə Əlişir Nəvainin yaradıcı potensialının yüksək səviyyəsinə və zəhmətkeş qələm sahibi olmasına bir işarədir. “*Səbai səyyar*” dastanı – poeması Əlişir Nəvai “*Xəmsə*”sində dördüncü əsərdir. Bu, romantik - macərəlarla dolu dastan otuz səkkiz bölmədən, beş min doqquz beytdən ibarətdir. Poema ənənəvi bölmələrlə başlayır: birinci bölmə – tövhid (Allaha həmd); ikinci bölmə – Minacat (Aləmlərin Rəbbinə yalvarış duaları); üçüncü bölmə – Məhəmməd peyğəmbərə (s) nə; dördüncü bölmə – Peyğəmbərin (s) meracı; beşinci bölmə – sözün tərif; altıncı bölmə – nəzmin nərsədən üstünlüyü barədə, beş xəzinə sahibləri Nizami Gəncəvi ilə Xosrov Dəhləvinin tərifləri və özümü onların yanında dənizin bir damlası, günəşin bir zərrəsi hesab etməyim barədə söz; yeddinci bölmə – Əbdürrəhman Camiyə mədhiyyə; səkkizinci bölmə – Bəhrəmin sərgüzəştlərinin bədi şərhləri, doqquzuncu bölmə – Hüseyn Bayqara və onuncu bölmə – onun sevimli xanımı Xədicəbəyimnin tərifləri, on birinci bölmə – “*Səbai səyyar*” (“Yeddi səyyah”) poemasının quruluşu haqqındadır. On ikinci bölmədən isə poemadakı hadisələr başlayır.

Poemanın başlanğıcında yeddi rəqəminin uğurundan bəhs edilir. Fələyin yeddi qatından, hər qatında da yeddi səyyahın Haqq hikmətindən, yerin yeddi qatından, yeddi iqlimdən söz açılır, hətta planetlərin yeddi olmasından bəhs edilir. Yeddi iqlim şahı Bəhrəm yeddi rəngdə yeddi qəsr qurub, yeddi məlakə onun xidmətində olarmış. Bəhrəm şah hər gün bir rəngdə olan qəsrə gedib orada bir iqlimdən gələn səyyahın hekayəsini dinləmiş. Əsərin əsas qəhrəmanları Bəhrəm və Dirləninin sevgi sərgüzəştlərini təsvir edən yeddi səyyahın hekayətlərindən ibarətdir.

6. Əlişir Nəvainin “*Xəmsə*”sinin beşinci – axırıncı və ən böyük (irihəcmli) poeması “*Səddi-İskəndər*”i (Навоий, 2011: 6-537) 1485-ci ildə tamamlamışdır. Əsər yeddi min iki yüz on beş beytdir (14430 misra) – müqəddimə, əsas məzmun və xatimə olmaqla səksən doqquz bölmədən ibarətdir. Əlişir Nəvai “Mühakimətul-lüğətəyn” əsərində “İskəndər pəndnaməsi”nə nəzirə olduğunu qeyd edir. Amma əsərlərin yazılma tarixinə nəzər salanda məlum olur ki, Əbdürrəhman Cami “Xiradnameyi-İskəndəri”ni (“İskəndərin hikmət kitabı”, 1486-1487) Əlişir Nəvaiddən sonra tamamlamışdır. “Xiradnameyi-İskəndəri” əsərində Cami Nəvainin “*Xəmsə*”sindən söz açaraq yazır ki, türk dilində əcaib bir nəqşə gəldi. Bu kəlama afərinlər olsun ki, həmin nəqşə bir qələmdən doğdu. Bu qələm farsca yazanlara rəhm elədi. Əgər o, farsca yazsaydı, onlara macal qalmazdı”. Cami bununla demək istəyir ki, əgər Nəvai farsca yazsaydı, o biri farsdilli şairlərin əsərləri onların yanında sönük olardı. Cami Nəvainin istedadına, onun ədəbi irsinə yüksək qiymət verir. Nəvai də öz növbəsində Camidən heyranlıqla bəhs edib” (Nağıyeva, 2001: 16-17).

Əsərdə İskəndər obrazı bir türk hökmdarı kimi təsəvvür edilmiş və onun şəxsində Sultan Hüseyn Bayqara ilə oğlu Bədiəz-Zaman təsvir edilmişdir.

Əlişir Nəvai öz əsərində, sələflərindən (Nizami Gəncəvi, Əmir Xosrov Dəhləvi və Əbdürrəhman Cami) fərqli olaraq, İskəndər haqqında bölmələrin ardıcılığını “Quran-Kərim”dəki İskəndər Zülqərneynlə bağlı olan ayələrə və tarixi şəxs İskəndərin (Aleksandr) fəaliyyətinə uyğun şəkildə diqqətə almışdı. Poemanın “Səddi-İskəndər” adlanması, eyni zamanda, “Qurani-Kərim” kitabının əsas mənbə olmasına işarədir. Əlişir Nəvainin şərhində İskəndər və dünyanı küfrdən, cəhəldən təmizləmək, bütün dünyada ədalətin yer almasını, bəşəri nizam qaydalarını böyük dünyanın nizamı ilə uyğunlaşdırmaq məqsədilə xalqların üzərinə yürüş etdi. Bu isə sufiyana şərhdir və şairin sufi-mistik görüşlərinin üstünlüklərini dastanın giriş hissəsində, İskəndərə aid hadisələrin hekayə olunan fəsillərində və başqa bölmələrdə görmək mümkündür. Məsələn, İskəndər vəfatından sonra dəfn edilərkən bir qolunun tabutdan çıxarılmasını xahiş edir. Bununla da, insanları bu fani dünyanın maddiyyatına aludə olmamağa çağırır və İskəndərin dünyanı fəth edən bir döyüşçü olmasına baxmayaraq, heç bir şey götürmədən axirət dünyasına əliboş getdiyinə işarə edir.

Əlişir Nəvai “İskəndərin səddi” əsərinin 89-cu bölməsində bir hekayət ilə yazıb-bitirdiyi “Xəmsə”sinə dair bir dəyərləndirmə lövhəsi canlandırır. Bu hissəyə dahi rəssam Kəmaləddin Behzad (1455-1536) tarixi bir miniatür də çəkmişdir. Həmin hissənin qısa məzmununu belədir: “Xəmsə”ni yazarkən qarşılaşdığı çətinlikləri bir-bir qələmə alır və müşkül işin çətinlik ümitsizliyinə qapıldıqda səadət müjdəçisi gəldi və mənə dedi: “Bu ehtiyac dalğalarında boğulan, xilas yolu tapa bilməyən zəif, get öz pironun – Caminin qapısına onun qüdrətli biliyinə, geniş məlumatına müraciət elə, qoy o sənə nicat versin. ... Cami onu dinləyəndən sonra deyir: bu vaxtacan elə bir əl olmamışdı ki, türk dilində yazsın. Sənin əsərini nəinki türklər, hətta İranda da oxuyar, şanlı əməyini möcüzə adlandırırlar. Ə.Cami onun “Xəmsə”sini diqqətlə oxuyur və əsəri yüksək dəyərləndirir. Bu zaman Caminin hüsurunda həyəcədən Nəvai huşunu itirir və yuxu görür. Sonra özünü İrəm bağı kimi gözəl bir bağda görür. Dövrə vurub əyləşən şairlər onu gözləyirlər ki, “Xəmsə”sinə dəyər versinlər. Bunlardan – birincisi, düşüncələri pək olan o misilsiz qoca Nizamidir. Onun sağında söz ordusunun sərkərdəsi Əmir Xosrov Dəhləvi, solda isə sənin piron Camidir. Bu gözəl məclisə səni o dəvət etmişdir. Bu üçündən başqa məclisdə Firdovsi və Sədi, Sənan və Ünsüri, Xaqani və Ənvari də oturmuşdur. Bu ulu zətləri təqdim edən isə Həsən Dəhləvidir. Nizami Nəvaiyə üz tutub deyir ki, “Sən qəzəl mülkünə hakim oldun. Sənin qüdrətli çeşmə mənim “Xəmsə”mdir” (Навоий, 2011: 528-537); (Nağıyeva, 2001: 25).

Əlişir Nəvaiyə dünya şöhrəti gətirən “Xəmsə”sinin adı yazıldığı zamandan indiyə qədər Nizami “Xəmsə”si ilə yanbayan çəkilir. Təbii ki, Nizami Gəncəvi “Xəmsə”ni 30 ilə, Əmir Xosrov Dəhləvi 40 ilə, Əlişir Nəvai isə 3 ilə başa gətirsə də, əsas iş, əsas möcüzə – əsil kəşf Nizami Gəncəviyə aiddir. Çünki ilk olaraq canlı söz toxumu əkdə, beş xəzinəyə beş açar tapdı (Cami isə “Xəmsə”sini 7 ilə bitirmişdir və sonra iki əsərini də həmin topluya daxil edib yeddi tac adlandırmışdır) (5).

“Xəmsə”dəki əsərlərin adlarından da göründüyü kimi, ənənəvi klassik mövzu, ənənəvi klassik obrazlar, ənənəvi hadisələr (müxtəlif təsvirlər fərqi ilə),

ənənəvi başlanğıc və sonluqla tamamlanır. Sadəcə, hər şair öz dəstixətini bəşəri məzmun kontekstində yarada bilmişdir.

Dahi sənətkar bütün yaradıcılığı boyunca 16-sı nəsr, 16-sı nəzmlə olmaqla 32 adda əsər yazmışdır.

Əlişir Nəvai fars dilində qələmə aldığı əsərlərini “Fani” təxəllüsü ilə yazmışdır. O, fars dilində yazdığı şeirlərindən – qəzəl, qəsidə, müxəmməs, müsəddəs, tuyuqlarından ... – lirik əsərlərindən ibarət “Divani-Fani” (Fani - əbədi olmayan, ötəri, yoxluq mənasını daşıyır) adlı bir divan hazırlamışdı.

Divanda altı min misradan ibarət min doxsan yeddi şeir daxil edilmişdir. Bunlardan 552-si qəzəldir, əsərin tövhid hissəsi qəzəllə (Навоий, 2011: 6-557) açılır:

- Sonra Şeyx Sədi Şirazinin iyirmi iki qəzəlinə nəzirə və onun qəzəlinin üsulunda iki orijinal şeiri;
- Xoca Hafiz Şirazinin təsəvvüfi məzmunlu iki yüz on bir qəzəlinə nəzirə;
- Əmir Xosrov Dəhləvinin otuz iki qəzəlinə nəzirə;
- Əmir Şeyxim Süheylinin üç qəzəlinə nəzirə;
- Əbdürrəhman Caminin otuz bir qəzəlinə nəzirə və onun qəzəlinin üsulunda iki orijinal şeiri;
- Xoca Salman Sovayinin iki qəzəlinə nəzirə;
- Şeyx Səbzəvarinin bir qəzəlinə nəzirə;
- Kamal Xocəndinin dörd qəzəlinə nəzirə;
- Sahib Bəlxin bir qəzəlinə nəzirə;
- Katibinin bir qəzəlinə nəzirə;
- Seyfinin bir qəzəlinə nəzirə;

Müəllifini qeyd etməyərək bəyənib seçdiyi məşhur bir neçə qəzələ nəzirələr; Qəzəllər arasında səksən “Muxtara”, səksən “Ayzan”, səkkiz “İxtira” başlıqlı orijinal şeirləri daxil etmişdir. “Divani-Fani”dəki “Muxtara” (ixtira, kəşf anlamına gələn sözdür) sərlövhəli bölmələrdə şairin əlli orijinal qəzəli var.

Müsəddəs (Навоий, 2011: 559-560) – Klassik şeir forması şəklində yazılmış “Müsəddəs” doqquz bəndlik (hər bənd altı misra olmaqla) əsər, ənənəvi olaraq qafiyələnməsi *aaaa bb* şəklindədir. “Müsəddəs” sözü ərəb dilindən tərcümədə “altılıq” mənasını verir. Əbdürrəhman Camiyə nəzirədir.

Mərsiyə (“Həzrəti Məxdumun vəfatına mərsiyə”) (Навоий, 2011 :561-567) – adlı hər biri on beyt olmaqla yeddi bəndlik (cəmi 140 misra) ağıdır. Əsər haqqında bu kitabdakı Əbdürrəhman Cami barəsində olan “Xəmsətul-mütəhəyyirin” bölümündə (152-174 səhifələrdə) geniş qeyd edilmişdir. (“Həzrəti Məxdum dedikdə Əbdürrəhman Cami nəzərdə tutulur – A.Ü.).

Muqəttəat (Навоий, 2011: 569-581) – üç yüz altı misradan ibarət altmış dörd bəndlik nəzm.

Rübai (Навоий, 2011: 582-594) – Şərqdə yazılı ədəbiyyatın geniş yayılmış şeir janrlarından biri. Birinci, ikinci və dördüncü misraları həmqafiyə, üçüncü misrası isə sərbəst qalan dörd misralıq yetmiş iki müstəqil əsər.

Tarix (Навоий, 2011: 595-599) (*əbcəd mənasını daşıyır*) – şərq şeiriyyatında baş verən hadisələrin hərflər vasitəsilə ifadə olunması. Bu şeir şəkli əsasən bir şəxsin vəfat tarixi üçün yazılır. “Divani-Fani”də Nəvai ustadım, pirim deyə müraciət etdiyi Ə.Cami, Xoca Ubeydullah, Seyyid Həsən Ərdəşir, Xoca Əhrrar Vali, Məhəmməd Pəhləvan kimi ulu zatlar haqqında yazdığı “Tarix”lər vardır.

Müəmmalar (Навоий, 2011: 600-634) – klassik Şərq şeirinin çox yayılmış bədii formalarından biridir. Bir-iki beytlə ifadə olunan müəmmalara mənzum tapmaca da demək olar. Bu söz gizli mənasını da verir – yəni məlum olmayan. Nəvai haqqında bəhs olunan divanına - “Divani-Fani”yə “Adam”, “Amin”, “Əmir”, “Habil”, “Ayaz”, “İlyas”, “Anis”, “Əfzəl”, “İbrahim”, “İskəndər”, “İxtiyar”, “İsfəndiyar”, “İftixar” və: başlıqda iki yüz altmış altı müəmma daxil etmişdir. Bunlardan da iki yüz əlli yeddi bəndi iki misralıq, doqquz bəndi isə dörd misralıqdır.

Lügəz (Навоий, 2011: 635-639) – Əruz vəznində olub hər hansı bir obyektin və ya varlığın xüsusiyyətləri izah edilərək yazılan tapmaca xarakterli mənzum parçalarıdır: “Şeyx Baba”, “Taxti-rəvan”, “Pərvanə” və s. bu kimi başlıqlarda otuz səkkiz beytlik lügəz vardır (cəmi 76 misra).

Qəsidələr (Навоий, 2011: 640-695) “Sittai-zaruri” (“Altı zərurət”) və “Fusuli arbaa” (“İlin dörd fəslı”) adlı bu iki qəsidəsi “Divani-Fani”də yer alıb. Məlumdur ki, Əlişir Nəvai türkcə yazdığı ilk “Hilaliyyə” adlı qəsidəsini Sultan Hüseyn Bayqaranın taxta çıxmasına ithaf etmişdir. Amma bu iki qəsidəsini fars dilində yazdığından “Divani-Fani”yə daxil edib.

1. “Sittai-zaruri” (Навоий, 2011: 640-695) (“Altı zərurət”) – altı qəsidədən ibarət olan bu əsərdə həmd, nət, təsəvvüf və həqiqət dilində mərifətdən bəhs edilir. İlk olaraq, iki səhifəlik nəsr və nəzmlə yazılmış “Dibaçə”də qəsidənin məzmun qayəsini diqqətə yetirir. Həmd və nətdən sonra Sultan Hüseyn Bayqara və Əbdürrəhman Cami ilə münasibətlərini qələmə alıb. Sonra “Ruhul-qüds” (“Müqəddəs ruh” - deməkdir) adlı yüz iyirmi səkkiz beytlik ilk qəsidədə Allahın yaradıcı qüdrətini vəsf etmişdir. İkinci qəsidə “Aynul-hayat dar nəti Rəsul a.s.” (“Həyat bulağı”) adlandırılaraq Məhəmməd Peyğəmbərin (s) böyük şəxsiyyəti yüz altı beytdə nət edilir. Digər dörd qəsidə isə – “Tuhfətul-əfkar” (“Fikirlər töhfəsi”), (Ə.X.Dəhləvinin “Dəryayi-əbrar” (“Müdrüklər dəryası” və ya “Möminlər dənizi”) əsərinə doxsan doqquz beytlik nəzirə), “Kutul-qülob” (“Könüllər azuqəsi”) (yüz iyirmi beytlik qəsidə Hakim Ənvariyyə nəzirə), “Minxojun-nijat” (“Nicat töhfəsi”) (yüz otuz səkkiz beytlik qəsidə Mir Qasım Ənvar və Əfzələddin Xaqaniyyə nəzirə) və “Nəsimul-xuda” (“Cənnət mehi”) (yüz iyirmi doqquz beytlik qəsidə Əfzələddin Xaqaniyyə nəzirə) adlanır.

2. “Fusuli arbaa” (Навоий, 2011: 696-713) (“İlin dörd fəslı”) adlı qəsidəsini müxtəlif vəznlərdə təbiət fəsilələrinin poetik tablosu adlandırmaq olar: “Saraton” (qış) – 61, “Xəzan” (payız) – 33, “Bahar” (yaz) – 57 və “Day” (yay) – 60 beytdən ibarətdir. Əsasən təbiət hadisələrindən – isti, soyuq, rütubət, xəzan və s. iqlim hadisələrindən bəhs edir.

“Müfrədat” (Навоий, 2011: 714-733) (“Müəmma haqqında risalə”) – Əlişir Nəvai türkcə əruz haqqında yazdığı “Mizanul-əvzan”la bərabər farsca yazdığı və

“Divani-Fani”yə daxil etdiyi ədəbiyyatşünaslığın müəmma janrının nəzəriyyəsi barədə bu risaləsini 1485-ci ildə yazmışdır. Bu risalə haqqında müəllif “Xəmsətul-mütəhəyyirin” əsərində bəhs edib. Dövründə yüksək dəyərləndirilən bu əsər haqqında Əbdürrəhman Caminin məşhur fikri vardır: “Dostumun elçisi mənə bir risalə gətirdi, bu risalə könlündəki çoxillik qayğılarımı alıb getdi”. Müəmma nəzəriyyəsinin şərhindən bəhs edən “Müfrədat” əsərinin üç bölməsi, on beş əməli və qırx üç üslub qaydalarının şərhini yüz iyirmi bir müəmma nümunəsi ilə diqqətə çatdırmışdır. Nəvaişünas Suyima Ğəniyevanın şərhində bildirilir ki, “bu izahda müəmmalardan yüz səkkizinin izahı var, amma on üçünə aid müəmma yazılmadığından izahı verilməyib” (Навоий, 2011: 804).

Elmin, ədəbiyyatın, təsəvvüfün, dövrün mühüm və dəqiq tarixi faktlarını, ictimai-siyasi hadisələrini və s. öyrənərkən bu əsərlər etibarlı qaynaqdır. Əlişir Nəvainin zəngin tərcümə yaradıcılığı təcrübəsində Şərq ədəbiyyatı tarixinin klassik əsəri Sədi Şirazinin “Gülüstən”, Nizami Aruzi Səmərqəndinin “Dörd məqalə” (“Çahar makala”), Əbdürrəhman Caminin və başqalarının əsərlərini nümunə kimi göstərə bilərik.

“Divani-Fani”yə (Навоий, 2011: 6-557) daxil olan əsərlərdən biri də “Xəmsətul-mütəhəyyirin” (Навоий, 2011: 734-797) əsəridir ki, Əbdürrəhman Camiyə həsr etdiyi bu gözəl – klassik əsər haqqında bu sətirlərin müəllifi “Əlişir Nəvainin əsri və nəsri” (elmi-filoloji və dini-təsəvvüfi əsərləri) monoqrafiyasında geniş yazılmışdır. Bu əsər iki dildə (cığatay türkcəsində və farsca) yazılmışdır. Əlişir Nəvai öz fikir və düşüncələrini türkcə, Cami ilə yazışmalarını isə farsca vermişdir. “Divani-Fani” haqqında olan qeyd və fikirlərimizi Əlişir Nəvainin 2011-ci ildə Özbəkistanda nəşr olunmuş 10 cildlik “Seçilmiş əsərlər” kitabının 5-ci cildi üzərində çalışdıq. İzah və şərhlər nəvaişünas alimlər Suyima Ğəniyeva və Seyfəddin Rafiddunova aiddir.

Əlişir Nəvainin zəngin yaradıcılığı içərisində türkcə yazdığı elmi-filoloji və dini-təsəvvüfi əsərləri də xüsusi yer tutur. Həmin əsərlərdən aşağıda adlarını qeyd etdiyimiz əsərlərini – “Mühakimətul-lüğətəyn”, “Mizanul-əvzan”, “Səb’at abhur”; “Vəqfiyyə”, “Münşəat”; “Haləti-Seyyid Həsən Ərdəşir”, “Haləti-Pəhləvan Məhəmməd”, “Xəmsətul-mütəhəyyirin”; “Məcalisun-nəfais”, “Nəsaimul-məhəbbət”; “Tarixi-ənbiya və hükəma”, “Tarixi-müluki əcəm”, “Məhbubul-qülub”, “Risaleyitirəndazi” və “Minacat” nəslrlə, dini məzmununda olan – “Nəzmul-cəvahir”, “Hədisi-ərbəin”, “Siracul-müslimin” və “Lisanut-teyr” (təsəvvüfi) adlı əsərlərini nəzmlə yazmışdır.

Bu əsərlərdə ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik, əruz elmi, təzkirə, tarix, islam ehkamları, təsəvvüf kimi məsələlər ətrafında mükəmməl tarixi elmi-nəzəri problemlərdən yazılmışdır.

Əlişir Nəvai bütün əsərlərində, xüsusən elmi-filoloji və dini-təsəvvüfi əsərlərində öz həyatı, yaşadığı dövrün mühitini və yaradıcılığı barədə aydın şəkildə yazmışdır. “Əlişir Nəvainin əsri və nəsri (elmi-filoloji və dini - təsəvvüfi əsərləri” adlı monoqrafiyada təqdim olunan bütün əsərlər eyni zamanda, Əlişir Nəvainin tərcümeyi-halı və şəxsiyyəti haqqında ilkin qaynaqdır və ya bu əsərlər memuar xa-

rakteri daşıyır. Məsələn,

“Haləti-Seyyid Həsən Ərdəşir” (Навоий, 2011: 5-16) və “Haləti-Pəhləvan Məhəmməd” (Навоий, 2011: 17-29) əsərlərində uşaqlıq və gənclik illəri;

“Xəmsətul¹-mütəhəyyirin” (Навоий, 2011: 734-797) əsərində yaradıcılığının qızıl dövrünü yaşayan dahi sənətkarın dahi Əbdürrəhman Cami ilə ustad-şagird münasibətləri;

“Mühakimətul-lüğəteyn» (Навоий, 2011: 511-537), (Nağıyeva, 2001: 47-62) əsərində ana dili – türk dilinə vurğunluğu, bu dilin fars dilinə qarşı üstünlüklərini açıqlayan dilçi alim kimi elmi fəaliyyəti;

“Mizanul-əvzan” (Навоий, 2011: 538-584), (Nağıyeva, 2001: 63-82) əsərində onun ədəbiyyat nəzəriyyəçisi – əruzşünas alim kimi xidmətləri ilə tanış oluruq;

“Səb’at-abhur”da (Nağıyeva, 2001: 83-90) “Qurani-Kərim”in yazıldığı ərəb dili lüğətçiliyini anlatmaqla yanaşı, onun ərəb dilini də gözəl bildiyi haqda məlumat əldə edirik;

“Nəsaimul-məhəbbət” (Навоий, 2011: 85-510), (Nağıyeva, 2001: 221-250) təzkirəsində şairin zəngin mütləq mədəniyyəti ilə əldə etdiyi Şərq dünyasının şeyxləri, vəliləri, şair və övliyalari ilə tanış oluruq. Yəni, onun Şərq dünyasının ədəbi-elmi-fəlsəfi sahəsinin bütün səhifələrinə bələd olduğu ilə tanış oluruq;

“Məcalisun-nəfais” (Навоий, 2011: 289-448), (Nağıyeva, 2001: 187-220) əsərində Əlişir Nəvainin formalaşdığı ədəbi mühit, dərs aldığı ustad şair və alimlər, ünsiyyətdə olduğu və yaradıcılığına dəstək olduğu şəxslərlə tanış oluruq;

“Münşəat” (Навоий, 2011: 548-629), (Ülvi, 2020: 93-108) əsərində türk dilində rəsmi dövlət yazışmalarının – məktublaşmaların örnəkləri sənədləşmə tarixi haqqında aydın təsəvvür yaradır;

“Vəqfiyyə” (Навоий, 2011: 630-656), (Ülvi, 2020: 109-136) əsərində bu dahi və imanlı şəxsiyyətin nəhayətsiz miqyasda olan xeyriyyəçilik işləri ilə tanış oluruq; məsələn, şairin fikrincə, hər bir kəs Həcc ziyarətindən o yola aid bütün məsrəfləri əvvəl xalqın məzlum insanlarına, ölkəsinin abadlığına xərcləməli, bundan könlü rahat olunca, Həcc ziyarətini tamamlamalıdır, “Vəqfiyyə”də şair bu humanist və insani düşüncəsini ortaya qoyur;

“Zubdətut-təvarix” (Ülvi, 2020: 253-254) başlığı ilə təqdim etdiyi iki tarixi əsər – “Tarixi-ənbiya və hükəma” (Навоий, 2011: 538-602), (Ülvi, 2020: 255-277) və “Tarixi-müluki əcəm” (Навоий, 2011: 604-649), (Ülvi, 2020: 278-290) əsərlərində onu tarixçi alim kimi tanıyıq;

“Nəzmul-cəvahir”, (Навоий, 2011: 30-86), (Ülvi, 2020:304-323), “Hədisi-ərbəin”, (Навоий, 2011 : 585-549), (Ülvi, 2020: 294-303), “Məhbubul-qülub”, (Навоий, 2011: 449-547), (Ülvi, 2020: 416-427), “Siracul-müslimin”, (Навоий, 2011: 595-612), (Ülvi, 2020: 395-416), “Risaleyi-tiyr andoxtan (Навоий, 2000:

¹ [QEYD: Tədqiqatda şəxs (Əbdürrəhman Caminin adı istisna olmaqla) və əsər adlarının yazılışında tarixiliyi və mənəba variantını (ərəb dilində) qorumağa çalışdıq. Xüsusən də klassik Azərbaycan ədəbiyyatında üstünlük təşkil edən və çox zaman ü hərfi ilə yazılan izafətin birinci tərəfini ü hərfi ilə yox, u hərfi ilə vermişik. Məsələn, Əbulqadir – Əbul-Qadir, Əbdür-Rəhman – Əbdur-Rəhman, Məntiq üt-teyr – Məntiqut-teyr, Nəzm ül-cavahir” – Nəzmul-cavahir” və s.]

293-296),” (Ülvi, 2020: 427-430), və “Minacat” (Навоий, 2011: 613-618), (Ülvi, 2020: 431-434) əsərləri ilə islam dininin xalq arasında türkçə anladılması sahəsindəki tarixi xidmətləri ilə tanış oluruq;

“Lisanut-teyr” (Навоий, 2011: 5-288), (Ülvi, 2020: 3247-384) əsərində, ömrünün sonuna yaxın yazdığı bu əsəri ilə dahi insanın kamillik dövrünə dolduğuna şahid oluruq.

Aldarını çəkdiyimiz əsərlər sayəsində Əlişir Nəvainin yaşayış-yaratdığı 60 ilin hər addımına sanki canlı seyr etmiş oluruq. Bütün bu əsərlər şairin istər həyatı, istərsə də yaradıcılığını müxtəlif rənglərdə, vəzlərdə əks etdirən bütöv bir memuar tablosudur (Ulviy, 2016).

Beləliklə, Nəvai irsinə sıralama baxışdan sonra onun bədii-ədəbi-elmi irsini dörd qrupda sistemləşdirə bilərik:

1. “Xəzainul-məani” divanı (bu əsərdə şairin dörd divanı cəmlənib);
2. “Xəmsə”si (beş poeması);
3. “Divani-Fani” toplusunda cəmləşdirdiyi fars dilində yazdığı əsərləri;
4. “Elmi-filoloji, dini-təsəvvüfi və tarixi əsərləri (21 əsəri).

Əlişir Nəvainin yazıb-yaratdığı bu əsərlər yalnız bir insanın, yaradıcı bir insanın deyil, təmsil etdiyi xalqın ümumi dünyagörüşü, bəşəri mədəniyyəti, humanist xarakteri, fenomen zəkaya sahib olması, daim tərəqqi və innovativ düşüncəyə malik olması və s. kimi nəcib xarakterə, tərbiyəyə malik olmasının sübutu, tarixi yaddaşdır. Məhz bütün bunlar imkan verib ki, türk tarixinin, ədəbiyyatının bəşəriyyəti, sülhsevər, sevgi dolu ruha hakim olmasını əs etdirdirsin.

ƏDƏBİYYAT

1. Навоий, А. (2011). Мажолис ул-нафоис // Тўла асарлар тўплами, 10 жилдлик, 9-жилд. – Тошкент, Ёафур Ёулом номидаги НМИУ. – 768 бет.
2. Каюмов, А. (2011). Дилкушо такрорлар ва рухафзо ашъорлар. – Тошкент: “Мумтаз суз», – 213 бет.
3. Нəvai, Ə. (m.1484). Divan (“Ĝəraibus-siĝər”). Bakı: AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Nadir Fondunda // nəşr tarixi: h.889 nəşri.
4. Ülvi, A.(2020). Əlişir Nəvainin əsri və nəsri (elmi-filoloji və dini-təsəvvüfi əsərləri) // monoqrafiya / elmi redaktorlar: akademik İsa Həbibbəyli (ön sözün müəllifi) və professor Şöhrət Siracəddinov. – Bakı, Elm və təhsil.
5. Nağıyeva, C. (2001). Azərbaycan Nəvai // – Bakı, “Tural-Ə” NPM.
6. Ülvi, A. (2008). Azərbaycan - özbək (çağatay) ədəbi əlaqələri (dövlər, simalar, janrlar, təmayüllər). – Bakı, “Qartal” nəşriyyatı.
7. Навоий, А. (2011). Тўла асарлар тўплами, 10 жилдлик, 1-жилд. – Тошкент, Ёафур Ёулом номидаги нашриет-матбаа ижодий уйи. – 802 бет.
8. Навоий, А. (2011). Тўла асарлар тўплами, 10 жилдлик, 2-жилд. – Тошкент, Ёафур Ёулом номидаги нашриет-матбаа ижодий уйи. – 772 бет.
9. Навоий, А. (2011). Тўла асарлар тўплами, 10 жилдлик, 3-жилд. – Тошкент, Ёафур Ёулом номидаги нашриет-матбаа ижодий уйи. – 764 бет.
10. Навоий, А. (2011). Тўла асарлар тўплами, 10 жилдлик, 4-жилд. – Тошкент, Ёафур Ёулом номидаги нашриет-матбаа ижодий уйи. – 840 бет.

11. Əlişir N. (2009). Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında. Məqalələr / Elmi red.: prof. Vaqif Arzumanlı; Elmi məsləhətçi: fil.e.d.Cənnət Nağıyeva; Toplayan, tərtib edən və nəşrə hazırlayan: fil.e.d.Almaz Ülvi (Binnətova); Bakı: “Qartal” nəşriyyatı.
12. Навоий, А. (2011). Тўла асарлар тўплами, 10 жилдлик, 6-жилд. – Тошкент, Ёафур Ёулом номидаги нашриет-матбаа ижодий уйи. – 808 бет.
13. Навоий, А. (2011). Тўла асарлар тўплами, 10 жилдлик, 7-жилд. – Тошкент, Ёафур Ёулом номидаги нашриет-матбаа ижодий уйи. – 696 бет.
14. Навоий, А. (2011). «Саддий Искандарий», «Тарихи анбие ва хукамо», «Тарихи мулуки Ажам» / Тўла асарлар тўплами, 10 жилдлик, 8-жилд. – Тошкент, Ёафур Ёулом ном. нашриет-матбаа ижодий уйи. – 712 бет.
15. Навоий, А. (2011). Тўла асарлар тўплами, 10 жилдлик, 5-жилд. – Тошкент, Ёафур Ёулом номидаги нашриет-матбаа ижодий уйи. – 860 бет.
16. Навоий, А. (2011). Тўла асарлар тўплами, 10 жилдлик, 10-жилд. – Тошкент, Ёафур Ёулом номидаги нашриет-матбаа ижодий уйи. – 692 бет.
17. Навоий, А. (2000). Навоий, Алишер. Рисолаи тийр андохтан (Матни изох ва таржималар билан нашрга тайёр: Суйима Ғаниева) // Мукамал асарлар тўплами, 20 жилдлик, 16-жилд. – Тошкент, ЎР ҒА «Ған» нашриёти, 2000. – 329 бет.
18. Olmos, U. (2016). O'zbek adabiyoti va Ozarbayjon (tadqiqotlar, adabiy portretlar, suhbatlar) // Mas'ul muharrir va so'zboshi mualliflari: prof.Qozoqboy Yo'ldoshev, dos.Sirdaryoxon O'tanova, taqrizchi: fil.fan.nom. Ergash Ochilov. – Toshkent, “Kamalak-PRESS” nashriyoti. – 176 bet.

Алмаз Ульви Биннатова (Азербайджан)

Литературная личность и творчество Алишера Навои

Резюме

Великий мыслитель Амир Алишер Навои до сих пор живет в литературе, истории литературы, лингвистике, религии, истории, географии, философии, теологии, суфизме. Он занимает особое место среди мировой классики с его бессмертными произведениями лирико-романтического, реалистически-исторического, литературно-художественного, философско-познавательного и научно-теоретического значения. Он написал все свои произведения кроме «Дивани-Фани» на тюркском языке – четыре дивана, собранных под общим названием «Хазайнул-маани», «Хамса», 21 научно-филологический и религиозно-мистический труд. При этом следует отметить, что названия всех произведений Алишера Навои состоят из арабских слов. Мы можем оценить это влиянием ислама, как традиционный случай (в том числе «Дивани-Фани») в истории средневековой восточно-мусульманской литературы.

Великий узбекский поэт, лингвист, литературный критик, каллиграф, композитор, государственный деятель Амир Алишер Навои своей творческой силой мужественно преодолел исторический барьер и открыл новый путь в истории литературы как революционер тюркского литературного языка: он поднял тюркский литературный язык в истории мировой литературы на великий пьедестал. Впервые он написал

«Хамсу» на тюркском языке под влиянием гениальной «Хамсы» Низами, которого называл мастером во всех своих произведениях. Он восхвалял величие и красоту тюркского языка своими лирическими чувствами, моральными и философскими взглядами и загадочными изображениями любви в «Хамсе», которую он написал на тюркском языке в то время, когда персидский язык был доминирующим языком поэзии. За свою карьеру гениальный мастер написал 32 произведения, в том числе 16 прозу и 16 стихов.

Таким образом, после последовательного обзора мы можем систематизировать художественно-литературно-научное наследие Навои по четырем группам: 1. Диван «Сокровищница мыслей» («Хазайнул-маани») (соответствующих четырём периодам жизни поэта); 2. «Хамса» (пять поэм); 3. Произведения на персидском языке, собранные в сборнике «Дивани-Фани»; 4. Научно-филологические, религиозно-мистические и исторические произведения (21 произведение). В этих работах идеальные исторические научно-теоретические проблемы написаны вокруг таких вопросов, как литературная критика, лингвистика, наука эруз, комментарии, история, исламские доктрины и суфизм. Все работы, также являются основным источником по биографии и личности Алишера Навои, или эти произведения носят характер мемуаров.

Ключевые слова: *Алишер Невай, диван «Хазайнул-маани», «Хамса» на тюркском языке, научно-филологические и религиозно-мистические произведения, классическая узбекская литература, общетюркская литература.*

Almaz Ulvi Binnatova (Azerbaijan)

Literary personality and creativity of Alisher Navoi

Abstract

The great thinker Amir Alisher Navoi still lives in literature, literary history, linguistics, religion, history, geography, philosophy, theology, sufism. He has a special place among the world classics with his immortal works of lyrical-romantic, realist-historical, literary-artistic, philosophical-cognitive and scientific-theoretical significance. He wrote all his works in Turkish under the general title “Khazainul-maani”, “Khamsa”, 21 scientific-philological and religious-mystical works, including “Divani-Fani”. At the same time, it should be noted that the names of all works of Alisher Navoi consist of Arabic words. We can evaluate this issue as a traditional case (including “Divani-Fani”) in the history of medieval Eastern-Muslim literature under the influence of Islam.

The great uzbek poet, linguist, literary critic, calligrapher, composer, statesman Amir Alisher Navoi, with his creative power, bravely overcame a historical barrier and opened a new path in the history of literature as a revolutionary of the Turkish literary language: he raised the Turkish literary language. He wrote “Khamsa” in Turkish for the first time under the influence of genius Nizami's “Khamsa”, whom he called a master in all his works. Throughout his career, the genius artist has written 32 works, including 16 prose and 16 poetry. Alisher Navoi wrote his works in Persian under the pseudonym “Fani”. He composed a divan called “Divani-Fani” consisting of lyrical works written in Persian - ghazal, qasida, muhammas, musaddas, tuyugs.

Thus, after a systematic review of Navoi's legacy, we can systematize his fiction-literary-scientific heritage in four groups: 1. "Khazainul-maani" divan (this work includes four divans of the poet); 2. "Khamsa" (five poems); 3. Works written in Persian, collected in the collection "Divani-Fani"; 4. Scientific-philological, religious-mystical and historical works (21 works). Among the rich works of Alisher Navoi, scientific-philological and religious-mystical works written in Turkish have a special place. In these works, perfect historical scientific-theoretical problems are written around such issues as literary criticism, linguistics, eruz science, commentary, history, Islamic doctrines, and sufism.

All the works on the biography and personality of Alisher Navoi, or these works are memoirs.

Keywords: *Alisher Navai, "Khazainul-maani" divan, Turkish "Khamsa", scientific-philological and religious-Sufi works, classical Uzbek literature, all-Turkic literature*
